

XOTIRA VA UNING ASOSIY MEXANIZMLARI

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti magistranti

Aliboyeva Dilnoza G'ani qizi

Email: aliboyevadilnoza21@gmail.com

Annotatsiya. *Insonning har qanday kechinmasi, hatto xatti-harakatlari uzoq muddat ongda saqlanib, ma'lum bir sharoitda qayta namoyon bo'lish, esda olib qolingan narsa va hodisalarni keyinchalik qo'llash, kabilar haqida so'z yuritiladi.*

Tayanch so'z va tushunchalar: *insonga tabiat, jamiyat, koinot to'g'risida ma'lumot, xabar, axborot va taassurot, xotira, ob'yektivlik (tashqi) va sub'yektivlik (ichki), individ, mexanizm.*

Psixologik manbalarda ko'rsatilishicha, psixikaning eng muhim xususiyati shundan iboratki, inson tashqi ta'sirotlarni aks ettirilishidan o'zining keyingi faoliyatida, xatti harakatlarida doimo foydalanadi va ijodiy yondashuvi natijasida ba'zi bir o'zgarishlar kiritadi. Insonda shaxsiy tajriba, ko'nikma, malaka va bilim ko'lami orta borishi hisobiga faoliyat hamda xulq atvor tobora murakkablashib, yangi mazmun, yangi sifat kasb eta boshlaydi.

Ma'lumki, agar tashqi olamning timsollari va ularning izlari yo'qolib ketaversa, tajribaniig saqlanishi, bilimlarning boyishi, murakkablashishi, muayyan tartibga kelishi, qaytadan jonlanishi mutlaqo mumkin bo'lmas edi. Modomiki shunday ekan, mazkur obrazlar bir-biri bilan o'zaro uzviy bog'lanib, asta-sekin mustahkamlanib, miya qobig'ida puxta saklanib koladi, shu bilai birga, hayot va faoliyatning muayyan talablariga muvofiq ravishda qaytadan jonlanadi, avvalgi holatini boshqatdan namoyon qiladi.

“Individning o'z tajribasida esda olib qolishi, esda saqlashi va keyinchalik uni yana esga tushirishi xotira deb ataladi”. “Xotira atrof

muhitdagi voqelik ni bevosita va bilvosita, ixtiyoriy va ixtiyorsiz ravishda, passiv va aktiv holda, reproduktiv va produktiv tarzda, verbal va noverbal shaklda, mantiqiy va mexanik yo'l bilan aks ettiruvchi esda olib qolish, esda saqlash, qaytadan esga tushirish, unutish hamda tanish, eslashdan iborat psixik jarayon alohida va umumiylik namoyon qiluvchi ijtimoiy hodisa, barcha taassurotlarni ijodiy qayta ishlashga yo'naltirilgan mnemik (yunon mnema-xotira) faoliyatdir". Shuni qat'iy ishonch bilan aytish mumkinki, berilgan ta'rif xotiraning murakkab, keng qamrovli jihatlarini to'la ta'kidlash imkoniyatiga ega. Lekin bu narsa absolyut darajada mukammallik da'vo qilish degan ibora emas, chunki unda ob'yektivlik (tashqi) va sub'yektivlik (ichki) yuzasidan ma'lumot aks ettirilmadi. Umuman olib qaraganda esa, bu narsaga hojat qam, eqtiyoj ham, hatto imkoniyat ham yo'qdir.

Ta'rifda xotiraning esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish, unutish, tanish, eslash kabi asosiy jarayonlari aloqida ajratib ko'rsatilgan, lekin ularniig har biri mustakil holat va jarayon hisoblanmaydi. Chunki ular muayyan faoliyat davomida, xoh bilish, xoh mnemik faoliyat bo'lishidan kat'i nazar shakllanadi va o'sha faoliyat tuzilishi, mohiyati va mazmuni bilan belgilanadi. Shuning uchun inson tomonidan muayyan bir materialni esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish uniig individual tajriba ko'lami, bilim saviyasi va aql-zakovati darajasiga bog'liqdir.

Esda olib qolingani narsa va hodisalarni keyinchalik qo'llash uchun esga tushirish taqozo etiladi; bu mnemik faoliyatni talab kiladi. O'zlashrilgan materiallarning ushbu faoliyat doirasidan chiqib ketishi esa uning unutilishiga olib keladi. Materialni esda saqlash uchun shaxs faoliyatida qanday aks etishiga bog'liqdir. Ana shuning uchun har xil holatlarda odamning bilish faoliyati, xulq-atvori hayotiy tajribasi va madaniy malakasi bilan belgilanadi. Lekin bu to'g'rida qarama-qarshi nuqtai nazarlar ham mavjud; ular o'zaro mezonlari, hamda sharxlari bilan tafovutlanadilar.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, xotiraning bosh roli o'tmishda yuz bergan narsa va hodisalarni aks ettirish bilan cheklanib qolmasdan, balki xam hozirgi, xam kelgusida amalga oshirish rejalashtirilgan voqelikning ro'yobga chiqishini ta'minlaydi. Tabiatda va jamiyatda namoyon bo'ladigan har qanday toifadagi psixik hodisa o'zining tarkibiga kiruvchi har bir qismni muayyan tartibda o'zaro bog'langan tarzda saqlab kolinishini talab etadi.

Psixologik ilmiy adabiyotlarda ko'p marotaba ta'kidlanishiga binoan, xotira barcha psixik jarayonlarning eng muhim tasnifi bo'lishi bilan bir qatorda, bu nazariyalar negizida xotira jarayonlarining shakllanishiga sub'yekt (inson)ning faolligi qanday ahamiyatga egaligi va bunday faollikning mexanizmi kanday ro'yobga chiqishi to'g'risidagi muammolarni tasniflanadi.

Inson xotirasining qonuniyatlari o'rganish psixologiya fanining markaziy masalalaridan biri bo'lib hisoblanadi. Ma'lumki, insonning har qanday kechinmasi, hatto xatti-harakatlari uzoq muddat ongda saqlanib, ma'lum bir sharoitda qayta namoyon bo'luvchi izlar qoldiradi. Shuning uchun xotira deganda, insonga tabiat, jamiyat, koinot to'g'risida ma'lumot, xabar, axborot va taassurot to'plash imkonini beradigan hamda ilgarigi tajriba izlarining esda olib qolinishi, esda saqlanishi, qayta esga tushirilishi, eslashi, tanishi tushuniladi.

Bolalarda xotiraning yuksak (yuqori) shakllarini birinchi marta tadrijiy ravishda tadqiqot qilish taniqli L. S. Vigotskiyga nasib etgan. L.S. Vigotskiy va uning shogirdlari L. N. Leontyev va L. V. Zankovlar bilan birgalikda xotiraning yuksak shakllari ruhiy faoliyatning murakkab shakli ekanligini, kelib chiqish jihatidan ijtimoiyligini ko'rsatadi. Shuning bilan birga u murakkab, mohiyatiga ko'ra, esda olib qolishning asosiy bosqichlari rivojlanishini dalillab berdi.

Psixologlardan A. A. Smirnov, P. I. Zinchenkolar ham xotira bo'yicha ilmiy-tekshirish ishlarini olib bordilar, uning yangi qonunlari va

mexanizmlarini ochdilar, esda olib qolishning faoliyat maqsadiga bog'liqligini yoritdilar, murakkab materialni esda olib qolishning oqilona usullarini ko'rsatib berishga muvofiq bo'ldilar.

Ye. N. Sokolov olib borgan tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, ilgari so'ngan oriyentir refleksining qayta tiklanishi faqatgina ko'zg'atuvchining xarakterini o'zgartirilgan zahoti emas, balki ma'lum vaqt o'tgandan so'ng ham kuzatish mumkin. Agar teshiruvchilarda alohida bir qo'zgatuvchiga nisbatan moslashish paydo qildirilgan, salgina qo'zgatuvchining jadalligini, ta'sir etish vaqti yoki xarakteri o'zgartirilsa, u holda oriyentir refleksiniig vegetativ yoki elektrofiziologik simptomlari qayta tiklanadi. Bu oriyentir refleksining qayta tiklanishi uning so'ngganidan uzoq muddat o'tgandan keyin ham kuzatilgan.

Ma'lumki, agar bir xil xususiyatga ega bo'lgan signal qanchalik ko'p uchrasa, sinaluvchi unga shunchalik tez moslashadi, xuddi shu tariqa tezkorlikda javob qaytaradi. Tekshirishlarning ko'rsatishicha, insonniig nerv sistemasi alohida muddat saqlash imkoniyatiga egadir. Inson miyasi bir marta berilgan qo'zg'atuvchining izini uzoq vaqt aniq saqlashi mumkindir. Shunisi ajablanarliki, izlarning aniqligi vaqt o'tishi bilan yo'qolmaydi, balki u borgan sari kuchayib boradi.

Miyaning qo'zg'alishiga ta'sir qiluvchi turli moddalar izlarning saqlanishiga turlicha "chuqurlikdagi" ta'sir qiladilar. Ba'zilar 3-4 kun oldin hosil kilingan ko'nikmalarni yo'qotsa, boshqalari izlarning hosil bo'lishiga ta'sir qiladi.

Yuqorida bayon qilingan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, xotira sababiy bog'lanish, ya'ni determinator holati natijasida vujudga keladi.

Demak, xotiraning turlariga va ularni muayyan turlarga ajratishda eng muhim asos qilib, uning xarakteristikasini esda olib qolish, esda saqlash, qayta esga tushirish, eslash, tanish singari jarayonlarsh amalga oshiruvchi faoliyatning xususiyatlariga bog'liqligi olinadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Azimova I, Mavlonova K, Quronov S, Tursun Sh. 1-sinf Ona tili va o'qish va savodxonligi 2-qism T.: Yangi nashr 2021
2. Асланова О.П. Бошланғич синф ўқувчиларида тафаккур тезлигини шакллантиришнинг педагогик шарт-шароитлари. Пед.фанлари бўйича фаласафа доктори диссертацияси автореферати. Наманган. 2020.-47 б.
3. Зуфарова М.Э. Умумий психология. Тошкент: Ўзбек файласуфлари миллий жамияти. 2010.-128 б.